

DOI

10.66073/ReFocus-Conf/
0910191

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

SAHIFALAR

949–954

TIL

Qoraqalpoq
(kirill)

IQTIBOS UCHUN

Мамутова Наргиза Хожаниязовна.
Кеңесбай Рахманов лирикасында
бармақ ҳам еркин өлшем синтези //
«O'zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga qo'shayotgan
hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-
amaliy konferensiya materiallari
(Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). –
Nukus, 2026. – B. 949–954. – DOI:
<https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910191>

«O'zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9–10-OKTYABR 2026

КЕҢЕСБАЙ РАХМАНОВ ЛИРИКАСЫНДА БАРМАҚ ҲАМ ЕРКИН ӨЛШЕМ СИНТЕЗИ

Мамутова Наргиза Хожаниязовна

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты 2-курс
таяныш докторанты

e-mail: mamutovanargiza72@gmail.com

Аннотация: Бул мақалада қарақалпақ әдебиятының ири ўәкиллериниң бири Кеңесбай Рахманов лирикасында лирикалық форма ҳам өлшем мәселеси анализленеди. Шайыр дөретиўшилигинде бармақ өлшеминен тийкарланған турақлы ритмлик қурылыс пенен еркин өлшемге тән ритмлик өзгериўшеңлик өз ара уйғынласыўы үйрениледі. Олардағы қатарлар көлеми, ритмлик тәкирар, уйқасыў, строфалық қурылыс ҳам пикир ағымының өлшем формасына тәсири илимий тәрептен дәлилленеди. Изертлеўлер К.Рахманов поэтикалық тилинде дәстүрий бармақ системасы менен еркин ритмлик қурылыс бирин-бири инкар етпей, керисинше, лирикалық кеширмениң мазмунлық-эмоционаллық қәсийетлерин сүўретлеўге хызмет еткенлигин көрсетеди.

Гилт сөзлер: Кеңесбай Рахманов, лирика, лирикалық форма, бармақ, еркин өлшем, өлшем, ритм, қатар, строфа, поэтикалық синтез.

Abstract: This article analyzes the problem of lyrical form and meter in the poetry of Kengesbay Rakhmanov, one of the representatives of Karakalpak literature. The study examines the interaction between a stable rhythmic structure based on the syllabic system of versification (barmaq meter) and the rhythmic variability characteristic of free meter. The influence of line length, rhythmic repetition, rhyme, stanzaic structure, and the movement of thought on the metrical form of the poetic work is substantiated from a scholarly perspective. The research demonstrates that, in the poetic language of K. Rakhmanov, the traditional syllabic system and free rhythmic structure do not contradict each other; rather, they serve to express the semantic and emotional features of lyrical experience.

Keywords: Kengesbay Rakhmanov, lyric poetry, lyrical form, syllabic versification, barmaq meter, free meter, meter, rhythm, line, stanza, poetic synthesis.

Аннотация: В данной статье анализируется проблема лирической формы и метра в лирике одного из представителей каракалпакской литературы – Кеңесбая Рахманова. В творчестве поэта исследуется взаимодействие устойчивой ритмической структуры, основанной на силлабической системе стихосложения (бармақ өлшеми), и ритмической вариативности, характерной для свободного метра. С научной точки зрения обосновывается влияние объёма стихотворных строк, ритмических повторов, рифмовки, строфической структуры и движения мысли на метрическую форму произведения. Исследование показывает, что в поэтическом языке К.Рахманова традиционная силлабическая система и свободная ритмическая структура не отрицают друг друга, а, напротив, служат выражению содержательно-эмоциональных особенностей лирического переживания.

Кілт сөздер: Кеңесбай Рахманов, лирика, лирическая форма, силлабическое стихосложение, бармақ, свободный метр, размер, ритм, строка, строфа, поэтический синтез.

КИРИСИЎ. Лирикалық шығарманың көркем тәсіршеңлігін тәмілінлеуші тийкары белгилердің бири оның формалық-ритмлик қурылысы есапланады. Онда шайырдың сезимлери, кеширмелери хәм эстетикалық мүнәсибетлери тек ғана мазмун арқалы емес, ал өлшем, уйқас, қатар хәм строфа сыяқлы формалық элементлер арқалы да сәўлелендириледі. Демек, лирикада қосықтың ишки мазмуны менен қатар оның сыртқы формасы да әхмийетли хызмет атқарады. Әдебиятшы Қ.Оразымбетов бул еки элементтиң қосық қурылысындағы тутқан орнын бақалай отырып, «...шығарманың сезиўимиз арқалы қабылланып, руўхый аңымызға тәсир ететуғын тәрепи – мазмун, ал оның затлық тәрепи – форма. Солай екен, әдебий шығарманың мазмунын оның мәниси, оны дәретиўшиниң ойы, пикириниң жүзеге асыўының жуўмағы сыпатында қарайтуғын болсақ, ал форманы усы мазмунның әмелге асыўының усылы сыпатында қарасақ болады,» – деген тыянақлы пикирди билдиреди [1,24-25].

Хәқыйқатында да, шығарманың тийкарында турған идея, оның не хәққында айтылып атырғанлығы автордың кеўлиндеги ойлары, оның дүньяға болған көз қараслары болса, ал усы көз қарасларын қалай, қай усылда жеткерип бере алыўы форма есапланады. Мәселен, хәр адамның сан мың түрли дүнья қарасы, стили бар. Бирдей түсиникти хәр ким түрлише бағытта түсиндиреди. Олар усы тәреплери менен ажыралып турады.

ӘДЕБИЯТЛАР АНАЛИЗИ ХӘМ МЕТОДЛАР. Қарақалпақ поэзиясында еркин хәм бармақ өлшеминиң өз ара биригиўинен жүзеге келген аралас формалардың дәслепки дәретиўшилери хәм олар хәққында илимий көз қараслар бойынша мағлыўматлар келтирилип өтиледі. Солар қатары К.Рахманов лирикасында бул форманың шеберлик пенен қолланылыўы өз ара салыстырмалы, семантикалық усыллардан пайдаланған халда анализ етиледі.

НӘТИЙЖЕЛЕР. 1960-1970-жыллардағы қарақалпақ әдебияты өзинен алдыңғы дәўир әдебиятынан түптен парықланып, бул дәўирде қәлем тербеткен жазыўшы-шайырлар дәретиўшилигине де өз тәсирин тийгизбей қоймады. Әдебият жаңа мазмун, формалар менен байыды. Алдыңғы дәстүрий формалар қатарына Европа хәм рус әдебиятынан жаңа түрдеги жанр хәм формалар өзлестириле басланды. Шайырларымыз бурыннан қәлиплескен өлшемлерге жаңаша усылда қатнас жасап, индивидуаль стилине тән болған көркем формаларда шығармалар дәрете баслады. Оның дәслепки ушқынлары ХХ әсирдің 30-40-жылларында көрине баслағанлығы мәлим. Бул әлбетте, олардың дәретиўшилик изленисте болғанлығын көрсетеди. Себеби, «Шайырдың өз шығармасына жаңа форма излестиріўге творчестволық пенен қатнас жасаўы – бул биринши гезекте оның стилине байланыслы болады хәм соннан келип шығады» [2,130].

Бул дәўир әдебиятына тереңирек нәзер аўдарсақ, инсан хәм оның қәдир қымбатын улығлаў анағурлым артты. Енди бурынғы дәстүрий қәлипке түскен темалардан қашыў хәм жаңаша мазмунға ийе қосықлар дәретиў, атап айтқанда, лирикалық қаҳарманның кеўил толғанысларын, ишки дебдиўлерин сәўлелендирип беріў шайырлардың баслы мақсетине айланды. Буның ушын

енди дэстүрий бармақ өлшеми бираз тарлық етти. Элбетте, еркин пикир еркинликти сүйеди. Шайырларымыз толып тасқан пикир епкинин төрт қатарға сыйдырып бериў мүмкиншилиги болмағанлықтан, Батыс әдебиятына тән болған еркин формаға мүрәжат еткенлигин көремиз. Оның дәслепки көринислери бизиң әдебиятымызда ең биринши рет 1960-жыллары шайыр Ш.Сейтов дөретиўшилигинде көрине баслаған болса, буннан соң оннан соңғы жылларда дөретиўшилиқ еткен шайырларымыз стилинде де көзге таслана баслады. Атап айтқанда, М.Сейтниязов, У.Пиржанов, Т.Мәтмуратов, М.Қарабаев хәм басқалар менен қатар К.Рахмановты да атап өтиў орынлы.

Ол әдебиятымызға 1960-жыллары кирип келген болса, кескин тәриздеги ойлары, өткир сөз хәм тәсиршең пикирлери менен оқыўшылар нәзерине бирден-ақ түскенин көремиз. Өйткени, шайыр қосықлары көпшилиқтиң дыққатын өзине тартып, тартыслы пикирлердиң жүзеге келиўине себепши болды. Хәтте, сол жыллары газета-журнал бетлеринде Кеңесбай Рахманов поэзиясы бойынша қарама-қарсылықлы пикирлер де айтылып жүрген. Деген менен, ҳақыйқый шығарма дәўирлер өтсе де өз қунлылығын жоғалтпастан, халықтың нәзеринен қалмай, бүгинги күнге дейин жетип келмекте. К.Рахманов та мине усындай талант ийеси болды. Оның лирикасында жайдары бармақ өлшемнен тысқары бир қанша жанр хәм формалардағы қосықлар орын алғанлығын көриўимиз мүмкин.

Атап өтиў орынлы, К.Рахманов өзнен алдыңғы хәм жәхән халықлары шайырларының дөретиўшилигин үйренип шығыў арқалы жаңаша формаларды қәлиплестирди. Солардың қатарында силлабикалық хәм еркин өлшемнің өз ара синтезинен дөрелген аралас формалар шайыр дөретиўшилигинде айрықша орын ийелейди.

Синтез (грекше *synthesis* – бириктириў, қосыў) – түрли элементлерди жалғыз пүтинликке бирлестиріў мәнисин аңлатады [3,304]. Әдебияттаныўда бул термин көркем шығарманың мазмуны, формасы, жанры, композициясы хәм басқа да элементлериниң өз ара үйлесимин түсиндириўде қолланылады. Бул әдебий процесстеги еки жанр яки форманың өз ара биригиў қубылысы есапланады. Қарақалпақ поэзиясында бул система поэтикалық форманың әхмийетли көринислеринен бири сыпатында кеңнен орын ийеледи десек қәтелеспеген боламыз. Биз билемиз, бармақ өлшеми бизиң әдебиятымыз ушын тән болған өлшемлердиң бири. Деген менен, соңғы дәўирлерде шайырларымыздың жәхән әдебиятын жетик меңгериўи хәм әдебий тәсирлер нәтийжесинде жаңаша үлгидеги формалар да қәлиплескенлиги сыр емес. Мине, усындай формалардың бири – бармақ хәм еркин өлшемнің өз ара синтезинен дөрелген форма. Онда әдеттеги буўын санлары, ритмлик изшиллик сақланбайды. Қатарлардағы буўынлар бирде қысқа, бирде көп буўынлы болып келеди. Бундай усыл әдебиятшыларымыз атап өткениндей, қарақалпақ поэзиясында шайыр Ш.Сейтов дөретиўшилигинде көрине баслаған хәм соң әдетий дәстүрге айланып, әдебиятымызға терең сиңисип барған. К.Рахманов лирикасында да дәстүрий формалық дүзилистен шығып, кеңликке умтылыў жағдайлары байқалады. Оның лирикасының әхмийетли қәсийетлеринен бири – түрли формалық имканиятларды бир поэтикалық

текст қурамында уйғынластыра билгенлигинде. Яғный, бармақ хәм еркин форманың бир қосық қурамында теңдей қолланылыуы. Мәселен, шайырдың «Анамның естелигине» элегиялық-марсиялық қосығын алып қарайық. Онда лирикалық қахарманның анасынан айырылып қалыуы хәм айралық хәсиретлери сүүретленген. «Сен жоқсаң» анафорасын қолланыу арқалы болса, лирикалық қахарманның дүньясындағы бослық хәм жоғалтыудың ауыр ақыбетлери атап өтиледі. Дийўалдағы сүүретке қарау арқалы (Дийўалдан бағасаң сүүрет күйинде) өмир хәм өлим ортасындағы шегара семантикалық тәризде шеберлик пенен ашып берилген:

Сен жоқсаң, анажан... - 6

Жоқсаң үйимде, - 5

Узақлардан келсем меҳриң сағынып – - 11

Дийўалдан бағасаң сүүрет күйинде, - 11

Үлкен орамалды қыя жамылып [4,45] - 11

Биринши қатарда 6 буўын, екинши қатарда болса 5 буўын, үш хәм еки буўнақлы, соңғы үш қатарда болса, 11 буўынлы 4 буўнақлы сөзлер қолланылған. Хәр шуўмақтың дәслепки қатарларында бундай қысқа қатарлардың қолланылыуы ритмди еркинлестиреди хәм монологқа жанлы сөйлесиу интонациясын бағышлайды.

Дурыс, қосықта сынық қатарларды өз ара бириктиргенде, 11 буўынлы бармақ өлшемине тән жайдары қосық формасы келип шығады. Сонлықтан, ол толық еркин өлшем бола алмайды. Деген менен, бул қатарлардың арнайы сындырылып қолланылыуында үлкен эстетикалық ўазыйпа бар болып, шайыр толық қатарлар қосықтың улыўмалық хәрекетин белгилесе, қысқа яки еркин қатарлар ритмди еле де күшейттиреди. Және бир тәрепи, қосықта келтирилген сөз яки сөз дизбеклери оқыўшы дыққатын өзине тартып, лирикалық қахарманның руўхый халатын жеткерип берийге хызмет етеди. Яғный, инсанның сезимлериниң тезлесиуи яки пәсейий халатларын еле де толығырақ тәризде оқыўшыға жеткерип берий ушын да қысқа буўынлы қатарлар текше тәризинде яки болмаса кейинги қатарларда киши хәриплер менен бериледи. Жоқарыдағы қатарларда да лирикалық қахарманның ауыр жоғалтыу ақыбетинде жүзеге келген хәсиретлери, ишки руўхый халаты, анасына болған сағыныш сезимлери тәсиршең интонациялық усылда жеткерип берилгенлигин көрийимиз мүмкин.

Ал, «Қыялы муҳаббат балладасы» қосығында болса, муҳаббат ҳаққында жырланған. Онда ерте үзилген яки әрманға айланған муҳаббат, тәғдир сынаўлары, жыллар өтсе де еле сөнбеген садықлық хәм ишки хәсиретлер баян етиледі. Лирикалық қахарманның монологинде ўақыттың өтийи («Жыллар өтти...», «Көп жыл болды...») хәм тәғдирге тән берий, бирақ, қыялында бир өмир сақланып қалыу мотивациясы шығарманың орайын қурайды. Мысалы:

Жыллар өтти... - 4

Мен ўақытқа жем болдым, - 7

Сүймесем де - 4

бир жүрекке ем болдым. - 7

Ҳаял болдым, - 4

Бала туўдым, - 4

сонда да - 3

Ядымдағы шын күйеуим сен болдың [5,61]. - 11

Бул қосықта 3-4-7 хәм 11 буўынлы бармақ өлшемлери еркин тәртипте, строфика қатаң төртликтен емес, бәлким, пикир ағымына қарай 3,4,5 яки 7 буўынлы еркин бөлеклерден қуралғанлығын көремиз. Олар үш қатарлы бәнтлик формада жазылған. Қатарлардағы буўынлар саны теңлиги принципи бузылған болса да, текшелерге ажыратылған бөлеклерди бир қатарға дизгенимизде, әдеттеги дәстүрий қосық формасы жүзеге келеди. Жоқарыдағы қосықлардың бәрінде де уйқас толық қатнасқан, бирақ буўын санлары теңлиги толық қатнаспаған. Ш.Сейтов лирикасы бойынша изертлеу алып барған әдебиятшы А.Досымбетова еркин хәм бармақ өлшемлери бир қосық қурамында теңдей қолланылған дөретпелерди аралас формадағы қосықлар деп атайды [6,44]. Бул илимий пикир ҳақыйқатлыққа туўра келеди хәм К.Рахмановтың усы тәриздеги қосықларын аралас формадағы қосықлар деп атау буның айқын дәлили бола алады. Қатарлардың текше тәризінде жазылуы болса, дауыс хәм риторикаға пәт береді.

Шайырдың бир қатар дәстүрий формадағы қосықларында дәстүрий қосықтың ишки тәртиби бузылуы жағдайлары да ушырасатуғынлығын көриуимиз мүмкин. Яғнай, оларда дәстүрий қосық пенен еркин қосық элементлери араласып қолланылады. Бирақ, олардың ҳеш бири толық түрдеги сап еркин қосық (верлибр) бола алмайды. Себеби, оларда уйқас сақланған, буўын саны теңлиги критериялары да белгили дәрежеде қатнастырылған болып, дәстүрий қосық системасына түсирилген. Шайыр көбирек қосықтың мазмунына, қаҳарманның руўхиятын тереңирек ашып бериўге дыққат аўдарады.

Мәселен, «Жеңис күнине» деп аталған публицистикалық темада жазылған қосығында тек ғана бир ғана адамның емес, ал миллионлаған инсанлар ҳасиретлери баян етиледі. Екинши жәҳән урысында қурбан болған миллионлап инсанлар естелигине ҳүрмет көрсетиў, пүткил дүньяны бир минутлық тынышлыққа шарлаўға бағдарланған бул қосық та аралас формада жазылған. Автор пикир епкинин еле де күшейтиў ушын қатарларды текше тәризінде арнайы жайластырады. Себеби, лирикалық қаҳарманның пүткил дүньялық қайғыға қабырғасы қайысып, жүрегінде кешкен ҳасиретлерин еле де өткиррек бериў ушын қосықтың текшелерге бөлінген формада берилиўи үлкен роль атқарады. «Бир минут» анафорасы ритмлик паузаны жүзеге келтиреді хәм қатарларды еки атқарыўшылық ноқатына бөледі. Бул орында бармақ өлшеминиң қатаң буўынға бөлиниўи пауза хәм сөйлеў темпине бойсындырылған. «Дүнья!», «Жер-ана!», «Әлем!», «Адамзат!» сыяқлы денотатив дәрежедеги образлар лирикалық масштабтағы қайғыны улыўмахалықлық дәрежесине көтереди.

ЖУЎМАҚ. Жуўмақлап айтқанда, Кеңесбай Рахманов лирикасында бармақ хәм еркин өлшемлердің синтезлесиўи тек ғана формалық изленис ғана емес, бәлким, автордың индивидуаль-стистикалық зәрүрлиги

есапланды. Оның ең әҳмийетли новаторлығы – бармақ өлшеминің қатаң каноникалық структурасын бузған ҳалда оны верлибрдің еркин интонациясы менен синтезлей алғанлығы болды. Шайыр бармақ өлшеми имканиятларын сақлап қалған ҳалда, оны верлибрдің ритмикасы, психологиялық паузалары менен байытқан. Бул жағдай драматизмди еле де күшейттирип, лирикалық қаҳарманның ишки кеширмелерин еле де тереңирек ашып бериўге хызмет қылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ:

1. Оразымбетов Қ. *Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы.* – Нөкис. Билим, 2004. – Б. 24-25.
2. Оразымбетов Қ. *Лирикада пикирдің ықшамлылығы ушын.* ӨзРИАҚБ. Хабаршысы, 1992, №2. – Б.130.
3. Русова Н. *Терминологический словарь-тезаурус по литературоведению. От аллегии до ямба.* – Москва. Флинта. Наука, 2004.– Б.304.
4. Рахманов К. *Ұатан муҳаббаты менен.* – Нөкис. Қарақалпақстан. 1984. – Б. 45.
5. Рахманов К. *Сен ҳаққында қосық.* – Ташкент. Ziyo nashr. 2020. – Б.61.
6. Досымбетова А. *Ш.Сейитов лирикасында көркем форма. PhD диссертация жумысы.* Нөкис. 2008. – Б.44.